

Francesco Scalora

«Pro Candia», Messina 1896. Η Κρητική Επανάσταση και οι εκδηλώσεις φιλελληνικής αλληλεγγύης στη Σικελία στα τέλη του ΙΘ΄ αιώνα

ABSTRACT

The struggle of the Greeks in the 19th century for the liberation of their homeland from the Ottoman yoke and the Italian Risorgimento are almost contemporary phenomena, with parallel developments, which, despite their undisputed differences, are characterized by interaction and a deep spirit of solidarity.

In the context of Italian philhellenism, Sicily, and in particular the city of Messina, is a special case. In my study *Candia: scritti in prosa e verso, Messina 1868*, published in volume 35 (2015) of the periodical *Κρητικά Χρονικά*, I presented the path of the philhellenic movement of the city of Messina until 1868, in particular the protagonists and the people who participated in the publication of an anthology of texts in prose and verse dedicated to the Cretan struggle of 1866-1869.

On the occasion of the new Cretan insurrections of 1896, which culminated in the Greek-Ottoman conflict of 1897, new manifestations of philhellenic solidarity arose in the same city. Following the example of thirty years earlier, in October 1896 the only issue of the journal *Pro Candia* was published, with the declared aim of supporting, with the profits it would bring, the insurgents of Chandax and the Armenians who were victims of the Ottomans. Once again, and for the last time, the city of Messina would show with its participation and cooperation a sincere feeling of “sympathy” with contemporary Greek events.

At the same time, in the other Sicilian cities, a philhellenic literary tendency was revitalized: the names of the poet Mario Rapisardi and Francesco Saverio Montalbano (deputy director of the National Library of Palermo) stand out. Moreover, a significant number of volunteers from Palermo moved to Crete and fought on the side of the Cretan insurgents: among them, the Sicilian Nicola Barbato, a member of the Italian Socialist Party, came to Crete in 1897.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Φιλελληνισμός, Ιταλία, Σικελία, Ελλάδα, Κρήτη, Κρητική Επανάσταση (1896)

Ο Αγώνας των Ελλήνων τον ΙΘ΄ αιώνα για την απελευθέρωση της πατρίδας τους από τον Οθωμανικό ζυγό και η Ιταλική Παλιγγενεσία είναι φαινόμενα σχεδόν ταυτόχρονα, με παράλληλες εξελίξεις, που παρά τις αδιαμφισβήτητες διαφορές τους αλληλεπιδρούν και χαρακτηρίζονται από βαθύ πνεύμα αλληλεγγύης. Έτσι αν η Ιταλία είναι αυτή που θα εγκαινιάσει τη μοναδικότητα αυτού του δεσμού φιλίας, ήδη απ΄ τις πρώτες σπίθες της Ελληνικής Επανάστασης θα είναι η Ελλάδα αυτή που με αφορμή τις ιταλικές εξεγέρσεις

του '48, συντρέχει την «αδελφή» Ιταλία.¹ Τα σχετικά με τον Γκαριμπάλντι γεγονότα και οι τελευταίες στιγμές που προηγήθηκαν της ένωσης της Ιταλίας θα προσφέρουν ακόμα μια ευκαιρία συνεργασίας μεταξύ των δύο χωρών (Λιάκος 1985). Οι Έλληνες πολεμούν στο πλευρό των Ιταλών για την ενοποίηση της Ιταλίας, βέβαιοι πως μετά την ολοκλήρωσή της, όπως πράγματι θα γίνει, οι Ιταλοί θα πολεμούσαν πλάι στους Έλληνες για την απελευθέρωση και την ενοποίηση της Ελλάδας. Έτσι θα συμβεί και το 1866 με αφορμή τις εξεγέρσεις της Κρήτης.²

Η ενεργός υποστήριξη των ελληνικών επαναστατικών γεγονότων και οι αποστολές εθελοντών που φτάνουν στο ελληνικό έδαφος συνοδεύονται από μια εκδήλωση «συμπάθειας» και αλληλεγγύης λογοτεχνικής φύσεως που, όπως είναι γνωστό, αποτελεί ένα εύρωστο και πλούσιο μέρος του ιταλικού φιλελληνικού φαινομένου.³

Σε αυτό το πλαίσιο η Σικελία αποτελεί μια ιδιαίτερη περίπτωση και λόγω της επικαιρικότητας και της έντασης του φαινομένου και λόγω του όγκου των στίχων που αφιερώθηκαν στην Ελληνική Επανάσταση. Η μοναδικότητα αυτή σχετίζεται κυρίως με την ιδιαιτερότητα της πολιτικής κατάστασης του νησιού, καθώς και τη γενικώς αντιβουρβονική θέση του. Η Ελληνική Επανάσταση γίνεται ένα παράδειγμα εξέγερσης προς μίμηση. Ο οθωμανικός ζυγός από τον οποίο ελευθερώθηκε η Ελλάδα συμβολίζει τον βουρβονικό ζυγό από τον οποίο η Σικελία πρέπει να ελευθερωθεί. Η ιδέα της ανεξαρτησίας που εμφανίζεται στους φιλελληνικούς στίχους, η οποία εν μέρει πραγματώθηκε στο μικρό Ελληνικό Βασίλειο, ανταποκρίνεται στην ανάγκη για τοπική αυτονομία που τόσο πολύ επιθυμούσε ο σικελικός λαός. Το γεγονός αυτό δηλώνει μια απόκλιση σε σχέση με τη σύγχρονη ιταλική φιλελληνική λογοτεχνία, όπου το διώνυμο Ιταλία – Ελλάδα αποκτά μια μεγαλύτερη ρητορική φόρτιση που συνδέεται με την εθνική αναγέννηση. Ενώ στη Σικελία, όπου ορισμένοι όσον αφορά την ιδέα της εθνικής ανεξαρτησίας έκαναν λόγο κάπως κοροϊδευτικά για «ιταλική υστερία»,⁴ αυτό το διώνυμο περιορίζεται σε μια τοπικιστική αντίληψη που χαρακτηρίζεται από την κοινή μοίρα Σικελίας – Ελλάδας μέχρι τις παραμονές της ενοποίησης της Ιταλίας.⁵

¹ Το φαινόμενο έχει εξεταστεί πολύπλευρα και η βιβλιογραφία είναι ευρεία. Για μια γενική θεώρηση βλ. Caterina Spetsieri Beschi και Enrica Lucarelli (επιμ.), *Risorgimento greco e filellenismo italiano: lotte, cultura, arte*, Κατάλογος της Έκθεσης, Ρώμη, Palazzo Venezia, 25 Μαρτίου-25 Απριλίου 1986, Ρώμη, Edizioni del Sole 1986· Maurizio Isabella (2011), *Risorgimento in esilio. L'internazionale liberale e l'età delle rivoluzioni*, Ρώμη-Μπάρι, Laterza, 87-122· Andrea Giovanni Noto (2016 α), *La ricezione del Risorgimento greco in Italia (1770-1844). Tra idealità filelleniche, stereotipi e Realpolitik*, Ρώμη, Edizioni Nuova Cultura (όπου και εκτενής και ενημερωμένη βιβλιογραφία), και Άννα Καρακατσούλη (2016), «Μαχητές της Ελευθερίας» και 1821. Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνή διάσταση, Αθήνα, Πεδίο, 109-143.

² Σχετικά βλ. Λεωνίδας Καλλιβρετάκης (1987), «Les Garibaldiens à l'insurrection de 1866 en Crète. (Le jeu des chiffres)», *Indipendenza e unità nazionale In Italia ed In Grecia*, Φλωρεντία, Biblioteca Storica Toscana, 163-179· τις μελέτες δημοσιευμένες στον τόμο *Garibaldi e il filellenismo italiano nel XIX secolo*, Αθήνα, Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο 1985, και Αντώνης Λιάκος (1993), «Garibaldi e garibaldini verso Creta nel 1866-1869», *Rassegna Storica del Risorgimento* LXXX, τχ. III (1993), 316-344.

³ Βλ. τις μελέτες του Guido Muoni (1907), *La letteratura filellenica nel Romanticismo Italiano*, Μιλάνο, Società Editrice Libreria, και της Elena Persico (1920), *Letteratura filellenica italiana*, Ρώμη, Tipografia Bondi & C., οι οποίες, παρόλο που είναι πιο ξεπερασμένες, αποτελούν ακόμη και σήμερα μια έγκυρη αφετηρία για όσους θέλουν να ασχοληθούν με το εν λόγω θέμα.

⁴ Πρόκειται για τα λόγια του Σικελού φυσικού και ιστορικού Domenico Scinà (1765-1837), που εδώ παραπέμπω από τη μελέτη του Daniel Mack-Smith (2009⁹), *Storia della Sicilia medievale e moderna*, Ρώμη-Μπάρι, Laterza, 551. Για τον Scinà βλ. την υποσ. 6.

⁵ Για μια εξέταση του ιδεολογικού, πολιτικού και πολιτιστικού πλαισίου μέσα στο οποίο ωριμάζει το φιλελληνικό

Επιπλέον, ο σικελικός ελληνισμός που ανακαλύφθηκε ξανά κατά τα πρώτα χρόνια του 19^{ου} αιώνα στα αρχαία ερείπια του νησιού και αναδείχθηκε από μια τοπική φιλολογική τάση, που ενθάρρυνε την ιταλική έκδοση των κειμένων των Ελλήνων συγγραφέων, αποτελεί ένα ασυνήθιστο κοινό σημείο μεταξύ των δύο χωρών.⁶

Με τη μελέτη μου «*Candia: scritti in prosa e in verso*», που δημοσιεύθηκε στον υπ' αρ. τόμο ΛΕ' των *Κρητικών Χρονικών*, περιέγραψα σε γενικές γραμμές τους αναβαθμούς της πορείας του φιλελληνικού κινήματος στη Σικελία, παρουσιάζοντας τη φιλελληνικού χαρακτήρα φιλολογική παραγωγή των λογίων του νησιού και ιδιαιτέρως της πόλης της Μεσσήνης έως το 1868 (Scalora 2015γ).⁷

Τον χρόνο εκείνο, με έξοδα του φιλελληνικού Κομιτάτου της πόλης του Στενού εκδίδεται ο τόμος *Candia: scritti in prosa e in verso*: μια ανθολογία πεζών και ποιητικών κειμένων αφιερωμένων στον Κρητικό Αγώνα του 1866, επιμελημένη από τον Antonio Scorsonelli, στην οποία συμμετέχει ένας σημαντικός αριθμός λογίων και διακεκριμένων ανδρών της Μεσσήνης.

Με τη δημοσίευση αυτή, που αναφορικά με τη σύνθεσή της δεν υπάρχει κάτι παρόμοιο σε όλη την ιταλική επικράτεια, κλείνει συμβολικά η μακρά εποχή του ιταλικού φιλελληνισμού ή τουλάχιστον τίθεται ένα τέλος στην επιρροή που το φαινόμενο αυτό ασκούσε στην εθνική και διεθνή πολιτική. Από τότε ο φιλελληνισμός αποδυναμωμένος από το ιδεολογικό του σθένος θα περιοριστεί με τον καιρό στη ρητορική ενός λεξιλογίου που έμοιαζε πια να είναι εκτός ιστορίας και σίγουρα δεν συμπορευόταν με τις κυρίαρχες ή τις αναδυόμενες ιδεολογικές τάσεις της εποχής.

Με το τέλος των γεγονότων της Κρήτης το 1869, μετά τις απογοητεύσεις που ένωσαν οι γαριβαλδικοί εθελοντές και γενικά οι φιλέλληνες, οι ελπίδες για μια αποτελεσματική συνεργασία ανάμεσα σε Ιταλούς και Έλληνες άρχισαν να λιγοστεύουν. Οι μεγάλες ελπίδες της δεκαετίας του εξήντα είχαν ευνοηθεί από σχέδια που δεν αφορούσαν πια την αδελφούση μεταξύ λαών για την εθνική ελευθερία, αλλά υπαγορεύονταν από την επιθυμία για εδαφική επέκταση και για αύξηση του δυναστικού κύρους. Επιπλέον η σταθεροποίηση των διεθνών ισορροπιών που σταμάτησε τη διαδικασία απελευθέρωσης των βαλκανικών λαών, εμπόδισε την επανεμφάνιση του γαριβαλδινού εθελοντισμού.⁸

σικελικό φαινόμενο βλ. Francesco Scalora (2015α), *La presenza della Grecia moderna nella cultura siciliana del XIX secolo*, Διδακτορική Διατριβή, Διδακτορικό Πρόγραμμα «Filologia e cultura greco-latina e storia del Mediterraneo antico», κύκλος ΚΕ', Πανεπιστήμιο του Παλέρμο – Φιλοσοφική Σχολή (στο πλαίσιο του ειδικού πρωτοκόλλου συνεργασίας με το Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Φιλολογίας). Η μελέτη αυτή είναι υπό δημοσίευση.

⁶ Σχετικά με την τάση αυτή βλ. Enzo Degani (1994), «Domenico Scinà (1765-1837) e gli studi classici», *Eikasmos* V (1994), 335-365, και Francesco Scalora (2015β), «Giuseppe Crispi (1781-1859) e la cultura greca antica e moderna nella Sicilia del XIX secolo», *Hylli i Dritë* XXXV, τχ. 1-2 (2015), 334-373.

⁷ Όπου και πλούσια βιβλιογραφία για το φιλελληνικό κίνημα της πόλης και την εκεί ελληνική κοινότητα. Επίσης ας προστεθεί και η μελέτη του Andrea Giovanni Noto (2016β), «Moments and Expressions of the European Philhellenism: The "Cretan Question" in Messina (1866-1889)», *Balkan Studies* 51 (2016), 5-34.

⁸ Στην ευρεία πορεία εξέλιξης των ιταλο-ελληνικών σχέσεων μετά την Κρητική Επανάσταση του 1866-1869 εντάσσονται με προφανή συνάφεια κάμποσες φιλελληνικές προσπάθειες (συνδεδεμένες κυρίως με τη δραστηριότητα συγκεκριμένων προσωπικοτήτων), που καταγράφουν τη σημαντικότερη έκφρασή τους με αφορμή το Συνέδριο του Βερολίνου του 1878. Το αποτέλεσμα βέβαια είναι σχεδόν μηδενικό. Παρ' όλα αυτά, οι προσπάθειες αυτές κράτησαν ζωντανό ένα συναίσθημα «συμπάθειας», συγκροτώντας το βασικό υπόστρωμα για τις μελλοντικές φιλελληνικές εκδηλώσεις στο τέλος του αιώνα βλ. σχετικά Francesco Guida (1985), «Correnti e iniziative filelleniche in

Το έτος 1896, όμως, μια νέα επανάσταση ξέσπασε στην Κρήτη. Οι κρητικές εξεγέρσεις, που κατέληξαν στην ελληνο-οθωμανική σύρραξη του 1897, σήμαναν την αναβίωση του φιλελληνισμού σε ολόκληρη την Ευρώπη. Ιδιαίτερως στην Ιταλία ο πόλεμος προκάλεσε έντονες αντιδράσεις (Μουταφίδου 2015), κυρίως στην κοινή γνώμη των Ιταλών, με αποτέλεσμα μια πυκνή κινητοποίηση για την υποστήριξη της κρητικής υπόθεσης.

Όμως και σ' αυτή την περίπτωση πρέπει να διευκρινίσουμε ότι στην παγιωμένη φιλελληνική παράδοση προστίθενται και άλλοι πολιτικοί και πολιτιστικοί παράγοντες, εντελώς αυτόνομοι σε σχέση με την ιδεολογία εκείνη. Για την ιταλική κυβέρνηση, μέσα σ' ένα πλαίσιο ευρωπαϊκών διπλωματικών χειρισμών που απέβλεπαν στη διατήρηση της πολιτικής σταθερότητας του νησιού, η παρέμβαση στο Κρητικό Ζήτημα αποτελούσε μια ευκαιρία για να δοκιμαστούν οι άκομψες αποικιοκρατικές βλέψεις της χώρας (Lotti 1986). Σε αυτή την οπτική, μεταξύ άλλων, βασίζεται η αποστολή των Βασιλικών Καραμπινιέρων στην Κρήτη τον Φεβρουάριο του 1897, η παρουσία των οποίων θα παραταθεί με διάφορους τρόπους μέχρι το 1906 (Rocca 2006).

Ένα είδος οικειότητας έδενε, επιπλέον, τους Ιταλούς με την Κρήτη. Με τη δημοσίευση των απομνημονευμάτων των Γαριβαλδινών της περιόδου 1866-1869 συνδέονται ήδη από το 1885 οι δημοσιεύσεις των εκθέσεων των επιτυχών αρχαιολογικών αποστολών στην Κρήτη του Ιταλού επιγραφιστή Federico Halbherr (La Rosa 2009). Θα είναι η ιταλική παρουσία στο νησί αυτή που θα διευκολύνει τις αρχαιολογικές αποστολές (που πολλές φορές διακόπηκαν αναγκαστικώς), δημιουργώντας τις πολιτικές βάσεις για την ίδρυση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Αποστολής στην Κρήτη (1899),⁹ την ίδρυση της έδρας Ελληνικής Επιγραφικής στη Ρώμη (1887), καθώς και την παρουσίαση μιας συλλογής κρητικών μνημείων στην αρχαιολογική έκθεση, αφιερωμένη στον ρωμαϊκό ιμπεριαλισμό, που έγινε στη Ρώμη το 1911.¹⁰

Και αν αυτή ήταν η επίσημη θέση της ιταλικής κυβέρνησης, απ' την άλλη πλευρά ο γαριβαλδινός εθελοντισμός, σημαντική συνιστώσα του ιταλικού επαναστατικού κινήματος, ήταν πια βαθιά ριζωμένος στη δημοκρατική αριστερά της χώρας. Επιπλέον, για τους Ιταλούς σοσιαλιστές που εκείνα τα χρόνια υπέφεραν από επιτακτικά προβλήματα οργάνωσης και

Italia dopo il Congresso di Berlino (1878-1886)», *Garibaldi e il filellenismo italiano nel XIX secolo*, 71-101, και Francesco Guida (2004), «I rapporti tra Italia e Grecia durante la crisi d'Oriente del 1875-78», *România Orientale* XVII (2004), 75-87.

⁹ Γενικά βλ. Antonino Di Vita, Vincenzo La Rosa, Maria A. Rizzo (επιμ.), *Creta antica. Cento anni di archeologia italiana (1884-1984)*, Κατάλογος της Έκθεσης, Ηράκλειο, Ιούλιος - Αύγουστος 1984, Ρώμη, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1985, Αθήνα, Απρίλιος 1986, Ρώμη, Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών, 1984.

¹⁰ Αναφορικά με την καταλληλότητα και τη χρησιμότητα της παρουσίας κρητικών μνημείων στο πλαίσιο μιας έκθεσης αφιερωμένης στις επαρχίες της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, εξέφραζε την αμφιβολία της ήδη την εποχή εκείνη η Αγγλίδα αρχαιολόγος Eugénie Sellers Strong. Επίσης, δεν είναι τυχαίο πως μια από τις λίγες διαλέξεις, αν όχι η μοναδική διάλεξη που έλαβε χώρα, ήταν αυτή που έδωσε ο Σπυρίδων Π. Λάμπρος, της οποίας, όμως, ο ιταλικός Τύπος της εποχής δεν ανέφερε ούτε τον τίτλο ούτε το θέμα. Προφανώς ο κύριος στόχος της παρουσίας της κρητικής συλλογής στη Ρώμη βασιζόταν στην ανάγκη να γίνουν αποδεχτά τα αξιοσημείωτα αποτελέσματα της Αρχαιολογικής Ιταλικής Αποστολής που σιγά σιγά ευθυγραμμίζοταν με τις επιτυχίες των Γαλλικών και των Γερμανικών Αρχαιολογικών Αποστολών. Σχετικά βλ. Anna Maria Liberati (2014), «La Mostra Archeologica del 1911 alle Terme di Diocleziano», *Incontri di Studi. Orme di Roma tra Italia e Romania all'insegna di Roma antica. Accademia di Romania in Roma, Roma, 12 novembre 2012*, Ρώμη, 2014, 84 (= *Bollettino di Numismatica* 2, 2014).

εδραίωσης, το Κρητικό Ζήτημα αποτελούσε ένα είδος ιστορικής επαλήθευσης πολλών θεμάτων υπό συζήτηση εκείνα τα χρόνια, στο εσωτερικό του κόμματος (Spiri 1986).¹¹

Η ηχώ των κρητικών γεγονότων είχε λοιπόν φτάσει σ' ολόκληρη την Ιταλία, αγγίζοντας με διάφορους τρόπους την πολιτική συνείδηση και την ευαισθησία των Ιταλών. Έτσι, το 1897 σε όλη την ιταλική επικράτεια γεννιούνται επιτροπές αλληλεγγύης. Γαριβαλδικοί, σοσιαλιστές, αναρχικοί και ιδεαλιστές κατεβαίνουν στην Κρήτη και κατόπιν στην Αθήνα για να πολεμήσουν στο πλευρό των Ελλήνων.¹²

Στη μελέτη αυτή δεν θα σταθώ περαιτέρω στην ιταλική πολιτική συζήτηση σχετικά με τον ελληνο-οθωμανικό πόλεμο ούτε στα ετερόκλητα πολιτικά κίνητρα που ώθησαν μια χιλιάδα εθελοντών να ξεκινήσουν για την Ελλάδα. Αρκεί να υπογραμμίσουμε ότι το βαθύτερο αληθινό κίνητρο, πέρα από την ιδέα του «λαού εν όπλοις», ήταν η σχεδόν αυθόρμητη συμπάθεια που τα κρητικά γεγονότα προκάλεσαν σε αυτούς τους εμποτισμένους με επαναστατικό πνεύμα εθελοντές. Ένα σημαντικό μέρος από αυτούς είχε καταληφθεί από ένα είδος πολιτιστικού συναισθηματισμού, που θόλωνε την αντικειμενικότητα της πολιτικής κρίσης σε σχέση με την πραγματική κατάσταση της Ελλάδας.

Οι αποστολές εθελοντών, αν και σημαντικές, πήγαιναν συχνά, ακόμα και ακουσίως, προς την αντίθετη κατεύθυνση σε σχέση με μια πορεία ιδεολογικής αποσαφήνισης. Όσο κι αν υποκινούνταν από αγνό ενθουσιασμό, δεν συμπορεύονταν συγχρόνως με τις κυρίαρχες ή τις αναδυόμενες ιδεολογικές τάσεις. Η περιρρέουσα οικονομική, διεθνής και διπλωματική κατάσταση δεν δικαιολογούσε ούτε ιδιαίτερη συμπάθεια μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας ούτε απλόχερες υποσχέσεις στο όνομα μιας ιδέας του έθνους, που γινόταν παντού όλο και πιο «ακάθαρτη». Την εποχή των εθνοτήτων είχε πια διαδεχτεί η εποχή των εθνικισμών.

Υπό αυτή την οπτική, για να περιοριστούμε στην περίπτωση της Σικελίας αξίζει να μνημονεύσουμε τις εκατοντάδες συμμετοχές εθελοντών που έφτασαν στον Σικελό Nicola Barbato (1856-1923),¹³ εκπρόσωπο του Ιταλικού Σοσιαλιστικού Κόμματος, την παραμονή της αναχώρησής του από το Παλέρμο για την Κρήτη μαζί με τον πρίγκιπα Alessandro Tasca Filangeri di Cutò (1874-1943) και τον μηχανικό Aurelio Drago (1873-1955), εξέχουσες προσωπικότητες του Σοσιαλιστικού Κόμματος της σικελικής πρωτεύουσας:

¹¹ Σχετικά ας προστεθεί Gianni Oliva (1982), «Un dibattito socialista di fine secolo: la nazione armata e la guerra greco-turca del 1987», *Rivista storica italiana* 94, τχ. 2 (1982), 508-526.

¹² Η έλλειψη μιας συνολικής μελέτης δεν μας επιτρέπει έως σήμερα να έχουμε μια χαρτογράφηση όλων των επιτροπών, των οργανώσεων και των κομιτάτων αλληλεγγύης που γεννήθηκαν στο Ιταλικό Κράτος από το 1896 υπέρ του Κρητικού Αγώνα. Την ίδρυση του κάθε κομιτάτου πάντως ακολούθησαν συλλαλητήρια, διαλέξεις, καθώς και δημοσιεύσεις μοναδικών τευχών ή φυλλαδίων με τίτλο «Pro Candia». Έτσι π.χ. συμβαίνει στο Μιλάνο στις 13 Σεπτεμβρίου 1896, και από το 1897 σε Φαέντζα, Γένοβα, Βερόνα, Πίζα, Φλωρεντία, Ρώμη, Νεάπολη, Κάλιαρι και σε πολλές άλλες ιταλικές πόλεις. Η μελέτη της Eva Cecchinato (2011), *Camicie rosse. I garibaldini dall'Unità alla Grande Guerra*, Μπάρι, Laterza, 234-263, περιγράφει σε γενικές γραμμές αυτή την πυκνή κινητοποίηση, καθώς και τις σχετικές αποστολές εθελοντών στο ελληνικό έδαφος. Στη μελέτη αυτή ας προστεθεί και η βιβλιογραφική *summa* του Anthony P. Campanella (1971), *Giuseppe Garibaldi e la tradizione garibaldina. Una bibliografia dal 1807 al 1970. Raccolta con introduzione e annotazione da Anthony P. Campanella*, 2 τόμοι, Γενεύη, Comitato dell'Istituto internazionale di Studi garibaldini, η οποία πέρα από την εξαιρετικά πλούσια βιβλιογραφική συλλογή προσφέρει ένα πολύτιμο ευρετήριο ονομάτων.

¹³ Για τον Nicola Barbato βλ. Nicola Barbato (1995), *Scritti e documenti*, υπό την επιμέλεια του Pietro Manali, 2 τόμοι, Καλτανισσέτα, S. Sciascia Editore.

Tutt'oggi è stato un pellegrinaggio di giovani socialisti e di contadini di Piana dei Greci a casa del dott. Barbato, per augurargli buon viaggio.

I contadini di Piana, insistentemente ad ogni costo, volevano seguire a Candia il Barbato. Ci volle del bello e del buono a persuaderli che ciò era impossibile, perché mancano i mezzi per organizzare e mandare a sue spese una spedizione a Candia – ove, d'altronde, potrebbero fra breve cessare le ostilità. [...]

Abbiamo appreso che a Piana più di duecento contadini d'ogni età volevano costituirsi in coorte di volontari per unirsi a Barbato. [...] Alcuni erano muniti anche di sufficienti mezzi propri, ma poiché non si sa quel che si farà ad Atene, il Barbato non credette opportuno di accettare il loro concorso. [...]

Un particolare degno di nota: – Un giovane tedesco, residente a Palermo, si è presentato a Barbato dicendogli che voleva partire con lui ed ha aggiunto:

“Ho cento lire pel viaggio, datemi da mia madre la quale si è mostrata orgogliosa del mio divisamento di correre a combattere per la causa di Candia”.

Sono a Palermo moltissimi giovani studenti ed operai disposti a partire al primo cenno qualora da Atene fossero inviati a farlo.¹⁴

Περνώντας από την Κέρκυρα και αφού έγινε δεκτός χωρίς ενθουσιασμό από την ελληνική κυβέρνηση, ο Barbato, απεσταλμένος από το Κόμμα του στην επαναστατημένη Κρήτη ως «στρατιώτης, ιατρός και προπαγανδιστής»,¹⁵ θα καταφέρει να φτάσει στη Μεγαλόνησο (όχι με ευκολία αφού ένα μπλόκο περιέβαλλε το νησί) εν τέλει μόνο με καμιά δεκαριά Σικελούς. Στη συνέχεια θα περάσει στην Ελλάδα, όπου θα πολεμήσει στο θεσσαλικό μέτωπο, παίρνοντας μέρος στη μάχη του Δομοκού.

Με την ενεργό υποστήριξη των κρητικών επαναστατικών γεγονότων συνδέεται και αυτή τη φορά μια εκδήλωση αλληλεγγύης λογοτεχνικής φύσεως, που διατηρεί ακόμα ακέραια τα χαρακτηριστικά του φιλελληνικού λόγου των αρχών του αιώνα.

Η Σικελία –περίπτωση άξια αναφοράς λόγω του όγκου των στοιχείων που έχουμε στη διάθεσή μας σε σύγκριση με την υπόλοιπη Ιταλία– για άλλη μια φορά θα εκφράσει με σίχους ένα συναίσθημα «συμπάθειας» απέναντι σε έναν αγώνα που γινόταν στο όνομα της αρχής των εθνοτήτων και σε αντίθεση με τη μικροψυχία και τα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα της ευρωπαϊκής διπλωματίας.

Έτσι έχοντας ως παράδειγμα αυτό που είχε συμβεί πριν από τριάντα χρόνια, τον Οκτώβριο του 1896, στη Μεσσήνη, δημοσιεύεται –από τους συντάκτες Franz Adolfo Cannizzaro, πολύγλωσσο και οριενταλιστή, και Raffaele San Marco, ποιητή, καθώς και συντάκτη την εποχή εκείνη της σημαντικότερης εφημερίδας της πόλης, της *Gazzetta di Messina e delle Calabrie* – στην τιμή των 10 λεπτών το μοναδικό τεύχος «*Pro Candia. A beneficio degli insorti candiotti e delle vittime armene*». Δεδηλωμένος στόχος της εφημερίδας με τα κέρδη που θα απέφερε, ήταν η υποστήριξη των ξεσηκωμένων του Χάνδακα και των Αρμενίων που υπήρξαν θύματα των Οθωμανών.

Στην εκδοτική πρωτοβουλία συμμετέχει ένας σημαντικός αριθμός λογίων, ποιητών, καθηγητών πανεπιστημίου, βουλευτών και διακεκριμένων ανδρών της Μεσσήνης και άλλων

¹⁴ *Giornale di Sicilia* (27-28 Φεβρουαρίου 1897).

¹⁵ *Avanti!* (25 Φεβρουαρίου 1897).

σικελικών και ιταλικών πόλεων. Έτσι μεταξύ άλλων ξεχωρίζουν οι βουλευτές Giovanni Bovio, Napoleone Colajanni, Lodovico Fulci, Errico de Marinis, ο ανθρωπολόγος Giuseppe Sergi, ο οριενταλιστής Italo Pizzi, ο κλασικός φιλόλογος Giuseppe Fraccaroli, ο καθηγητής και ποιητής Arturo Graf, ο κοινωνιολόγος και φιλόσοφος Antonino De Bella, ο λόγιος Gerolamo Ragusa Moletti, ο δικηγόρος Adolfo Carducci, ο επιγραφιστής Gioacchino Chinigò, ο ποιητής και γλωσσολόγος Eduardo Giacomo Boner και ο Tommaso Cannizzaro, πατέρας του προαναφερθέντος συντάκτη Franz Adolfo, ο οποίος είχε ήδη λάβει μέρος με κάμποσες συνθέσεις στην έκδοση της ανθολογίας πεζών και ποιητικών κειμένων, αφιερωμένων στον Κρητικό Αγώνα του 1866 (Scalora 2015γ, 131).

Στο μοναδικό τεύχος δημοσιεύονται πολιτικές παρατηρήσεις, κείμενα διαμαρτυρίας κατά της ευρωπαϊκής πολιτικής, περιφρονητικά κείμενα κατά της καταπίεσης των οθωμανικών στρατιωτικών δυνάμεων, καθώς επίσης και πολυάριθμες ποιητικές συνθέσεις. Συγκινητική, μεταξύ άλλων, η εισαγωγική επιγραφή αφιερωμένη στους Κρητικούς αδελφούς εν όπλοις:

Agli insorti di Candia di Armenia
Non vinti né domi
Che abbandonati
Dallo egoismo di una diplomazia calcolatrice
Rinnovellando
Tra le ammirazioni dei popoli liberi
Con eroismo antico
Le virtù elleniche
Vogliono e sanno morire
I fratelli
Di Messina di Italia¹⁶

Ξεχωρίζουν, επίσης, οι στίχοι του ποιητή Mario Rapisardi (1844-1912).¹⁷ Με καταγωγή από την Κατάνια και με ιδιαίτερη ευαισθησία σχετικά με την εξέλιξη των ελληνικών επαναστατικών γεγονότων ο «βάρδος της Αίτνας» στα δεκαεννέα του χρόνια είχε ήδη δημοσιεύσει (1863) δύο μακροσκελή οκτάστιχα άσματα φιλελληνικού περιεχομένου υπό τον τίτλο *L'Oreade di Scio* και *Il sacrificio di Samuele*, καθώς και τη σύνθεση *Per l'insurrezione de la Grecia*, αφιερωμένη στην Ελληνική Επανάσταση και στους ήρωες του 1821 (Rapisardi 1863, 32-47, 49-58, 73-76). Στη συνέχεια, το 1878, ο ίδιος εκθειάζει εκ νέου την ελληνική επαναστατική εμπειρία σε ένα άλλο άσμα με τίτλο *Le Rivoluzioni*, στο πλαίσιο ενός εκδοτικού σχεδίου δέκα ασμάτων υπό τον τίτλο *La Palingenesi* (Rapisardi 1978, 195-214).

Με αφορμή την Κρητική Επανάσταση του 1896 ο Rapisardi δημοσιεύει στο προαναφερθέν μοναδικό τεύχος «*Pro Candia*» τη σύνθεση *Per le stragi d'Armenia e di Candia*, προσκαλώντας τον αναγνώστη (με στίχους που διακρίνονται ακόμα και σήμερα για τον επίκαιρο χαρακτήρα τους) να συλλογιστεί σχετικά με τις θέσεις της αδρανούς ευρωπαϊκής διπλωματίας για ό,τι συνέβαινε εκείνα τα χρόνια στην Ελλάδα και συγκεκριμένα στην Κρήτη:

¹⁶ *Pro Candia. A beneficio degli insorti candiotti e delle vittime armene* (Οκτώβριος 1896), 1.

¹⁷ Για τον Mario Rapisardi βλ. Sarah Zappulla Muscarà (επιμ.), *Mario Rapisardi*, Κατάνια, G. Maimone 1991.

Se il cor vecchio d'Europa il dubbio intarla,
E a legali delitti empio si prostra,
Da la feroce solitudin nostra,
Umanità, sorgi animosa, e parla!¹⁸

Στην ίδια θέση, αν και σε μια κατεύθυνση πολιτικά πιο μετριοπαθή, βρίσκεται και η σημαντικότερη εφημερίδα της πόλης του Στενού, η προαναφερθείσα *Gazzetta di Messina e delle Calabrie*, η οποία γίνεται φωνή διαμαρτυρίας κατά της τακτικής και της διπλωματικής θέσης της ιταλικής κυβέρνησης και των άλλων ευρωπαϊκών κρατών, με τις δημοσιεύσεις των εκκλήσεων διάφορων φιλελληνικών επιτροπών και οργανώσεων της πόλης, καθώς και των δηλώσεων των εθελοντών που επέστρεφαν από το ελληνικό πολεμικό μέτωπο (Noto 2013, 369-371).

Από την άλλη πλευρά, η ελληνική κοινότητα της Μεσσήνης με εκπρόσωπο τον Γενικό Πρόξενο της Ελλάδος στην πόλη, τον κύριο Pietro Scouffos, ζητάει στον συντάκτη της ίδιας εφημερίδας να δημοσιεύσει μια επιστολή του κυρίου Domenico Pallio, Έλληνα πωλητή λικέρ, απευθυνόμενη σε όλους τους πολίτες της Μεσσήνης, με σκοπό να εκφράσει την ιδιαίτερη ευγνωμοσύνη για όλες τις εκδηλώσεις αλληλεγγύης που είχαν λάβει χώρα στη σικελική πόλη:

La Colonia Greca, residente in Messina sente il dovere di rendere pubblicamente alti ringraziamenti ai cittadini di Messina e d'Italia che tanto interessamento spiegano per la liberazione di Candia. Esterna poi vivi sensi d'imperitura gratitudine ai Reduci delle Patrie Battaglie, agli Studenti e Professori di qui che a mezzo di conferenze, feste, sottoscrizioni si cooperano assieme ad ogni classe di cittadini alla nobile impresa di prodigare valido aiuto alla preziosa Candia oppressa dalla feroce tirannide turca. L'Italia tutta non può smentire se stessa ricorda esser figlia di Grecia. Evviva il popolo italiano!¹⁹

Πρόκειται για μια από τις τελευταίες μαρτυρίες του πνεύματος αρμονίας και συμφωνίας που χαρακτήρισε τη μακραίωνη ελληνική παρουσία στην πόλη του Στενού –που είναι συνεχής και περνάει από τη φάση του βυζαντινού σε εκείνη του μεσαιωνικού και σύγχρονου ελληνισμού–, η οποία σε μια δεκαετία από τότε λόγω μιας βίαιης σεισμικής καταστροφής (28 Δεκεμβρίου 1908) πρόκειται να εξαφανιστεί και μαζί με αυτήν ο πολιτιστικός και ο εμπορικός δυναμισμός της σικελικής πόλης.

Εάν αυτό συνέβαινε στη Μεσσήνη, στο Παλέρμο, που επίσης είχε ιδρυθεί ένα φιλελληνικό Κομιτάτο (Giunta 1985, 96),²⁰ ο ιερέας Francesco Saverio Montalbano (1830-;), υποδιευθυντής

¹⁸ *Pro Candia. A beneficio degli insorti candiotti e delle vittime armene* (Οκτώβριος 1896), 1. Η σύνθεση αυτή δημοσιεύθηκε την επόμενη χρονιά στο Rapisardi Mario (1897), *Opere di M. Rapisardi ordinate e corrette da esso*, τ. ΣΤ΄ Κατάνια, Niccolò Giannotta, 491-494.

¹⁹ *Gazzetta di Messina e delle Calabrie*, έτος XXXV, αρ. 57 (22 Φεβρουαρίου 1897), 2. Παραπέμπω από Noto (2013), 371.

²⁰ Ιδρυτής του Κομιτάτου, όπως αναφέρει ο Francesco Giunta, είναι ο δούκας E. della Verdura, ο οποίος τον Φεβρουάριο του 1897 καλεί στο Παλέρμο τον Σικελό Francesco Crispi (1818-1901), τότε πρώην πρωθυπουργό της Χώρας, να λάβει μέρος στο συλλαλητήριο που οργανώθηκε από το φιλελληνικό Κομιτάτο. Γνωστή και δραστήρια φιγούρα φιλέλληνα ο Crispi, μετά τη μάχη του Δομοκού κατά την οποία ανάμεσα στις 17 και τις 20 Μαΐου 1897 έχασαν τη ζωή είκοσι δύο Ιταλοί εθελοντές, έγινε πάλι σημείο αναφοράς τουλάχιστον για ένα μέρος του ιταλικού φιλελληνικού κινήματος.

της Εθνικής Βιβλιοθήκης της πόλης (Mira, 1875-1881, β', 97),²¹ δημοσιεύει το 1897 μια σύνθεση με 116 οκτάστιχα υπό τον ενδεικτικό τίτλο "*Creta e Sicilia: pan-cantico storico, letterario e politico*" (Montalbano 1897).

Ύστερα από μια πλούσια ιστορική εισαγωγή ο συγγραφέας, διατρέχοντας ξανά τα στάδια των επαναστατικών γεγονότων της αρχής του αιώνα, αφιερώνει τους στίχους του στην κοινή μεταξύ Ιταλίας και Ελλάδας επιθυμία για ένωση, σχολιάζοντας με μεγαλύτερη προσοχή τα επαναστατικά γεγονότα της Κρήτης και της Σικελίας, των δύο «μεγάλων αδελφών νήσων» της Μεσογείου. Επιπλέον, κάνοντας νύξη στην ξεπερασμένη πια βουρβονική κυριαρχία στη Σικελία και στην ταραχώδη ένωση του νησιού με την υπόλοιπη Ιταλία, γίνεται αντιληπτή η ένταση που συνδέεται με τη διαδικασία δημιουργίας ενός στερεοτύπου ταυτότητας που παλεύει να συμπύξει την περίπλοκη σχέση ανάμεσα στην εθνική πολιτικο-πολιτιστική πραγματικότητα και τη νησιωτική ταυτότητα. Υπό αυτή την έννοια το νησί της Κρήτης με την ταραγμένη πορεία του προς την ένωση με το Ελληνικό Κράτος, αποτελεί για τον αναγνώστη μια χρήσιμη στιγμή περισυλλογής:

Alle grandi isole sorelle
Creta e Trinacria
Ora Candia e Sicilia
Vaste e feracissime per natura
Feconde antiche madri
D'ingegni altissimi d'eroi celeberrimi
I quali spesso concordi ed ardenti
Di liberare e unificare le loro patrie
La Grecia e l'Italia
Seppero anco illustrarle
Con le armi le scienze le lettere e le arti
Onde sorsero ugualmente maestre e donne
Di civiltà universale
Ad entrambe che vincitrici o vinte
Han quasi sempre sofferto
Nei loro risorgimenti con comune aspirazione
All'unità di regno tanto contrastata
Questo mio canto
Consacro²²

Οι φιλελληνικές εκδηλώσεις, καθώς και η ρητορική επαναστατικού χαρακτήρα που ακόμα δεσπόζει στη λογοτεχνική παραγωγή του τέλους του αιώνα, εμφανίζονται απομακρυσμένες από την εποχή που τις είχε γεννήσει και γι' αυτό τον λόγο ήταν αναγκασμένες να πάρουν μια θέση όχι ηγεμονική αλλά πολιτιστικά συμπληρωματική. Είναι συγκινητικό, όμως, να

Για τον Crispi και την Ελλάδα βλ. Bruno Lavagnini (1967), *Grecia 1859 nel Diario di Francesco Crispi*, Παλέρμο, Quaderni dell'Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici - 4, καθώς και Guida 1985, 88-101.

²¹ Έμπειρος γνώστης των κλασικών γραμμάτων, καθηγητής φιλολογίας στο αρχιεπισκοπικό ιεροδιδασκαλείο του Παλέρμο, ο Francesco Saverio Montalbano πέρα από τη μεταφραστική δράση από τα αρχαία και τα λατινικά στα ιταλικά ξεχωρίζει για το ενδιαφέρον του για την πολιτική δράση του προαναφερθέντος Crispi (1818-1901), όπως δηλώνει η δημοσίευση του δοκιμίου *Francesco Crispi e la Triplice Alleanza*, Παλέρμο, V. Giliberti 1896.

²² Montalbano (1897), 1.

G. D. IV = 14

NUMERO UNICO

MESSINA OTTOBRE 1896

CENT. 10

PRO CANDIA

a beneficio degli insorti candiotti e delle vittime armene

compilatori: F. A. CANNIZZARO e R. SAN MARCO.

AGLI INSORTI DI CANDIA DI ARMENIA
NON VINTI NÈ DOMI
CHE ABBANDONATI
DALLO EGOISMO DI UNA DIPLOMAZIA CALCOLATRICE
RINNOVELLANDO
TRA LA AMMIRAZIONE DEI POPOLI LIBERI
CON EROISMO ANTICO
LE VIRTU' ELLENICHE
VOGLIONO E SANNO MORIRE
I FRATELLI
DI MESSINA DI ITALIA
NELLA LOTTA SUPREMA
AUSPICANDO
IL FINALE TRIONFO

FRAMMENTO

La diplomazia è rispetto alla politica ciò che è la borsa rispetto all'economia, perché, quando la politica arriva alla diplomazia, il resto della coscienza umana è perduto. Oggi la diplomazia vuol evitare una conflazione e per suoi interessi, abbandona un popolo al male.

Ma per quanto la diplomazia è scaltro nella misura degli interessi, altrettanto è ignara delle leggi che governano i fatti umani, dalle quali i più astuti diplomatici si lasciano tante volte sorprendere come fanciulli. Essi, mal governando, dicono i popoli avere i governi che si meritano, e non sentono che da molto tempo i popoli sono più savii de' loro governi.

E di questa maggior saviezza conviene che oggi voi diate prova, raddrizzando i vostri rettori o lasciandovi indietro secondo più meritano. Se voi non adoperate i mezzi che legalmente i tempi vi mettono in mano, e, facendo, lasciate fare, voi siete complici dell'occidio, anzi tanto più rei quanto più tengono di voi i perseguitati, e più in voi fidano.

I popoli, per poveri che siano, hanno in loro potere la parola, l'obolo, l'opera, e questi mezzi debbono spendersi tutti a difesa di un popolo sopraffatto, e con questi mezzi debbono dar l'alto alla diplomazia. *Basta, al!* è un grido che, dato da un Victor Hugo, da un Giuseppe Mazzini, è l'esplosione di una grande coscienza che fa impallidire: dato da un Garibaldi, è lo impeto d'un'azione che fa tremare; dato da un popolo, è coscienza ed azione.

Il sangue sparso in giusta guerra, è giustificato dalla difesa; sparso in guerra iniqua, grida la punizione; ma di fanciulli, di donne, di vecchi, d'inermi è sangue che piove su tutti, su chi uccide, chi comanda, chi guarda.

Ne siamo lordi tutti; n'è lorda la civiltà che invoca Cristo e dimentica che i capelli in capo agli uccisi erano stati numerati nell'ora del sacrificio.

Pero non è ancora quella macchia che non bastava l'oceano a tergere.

tempo per lavarvela. Non dovete che volerlo. Che valgono - direte - i congressi scientifici, le conferenze interparlamentari, i congressi eucaristici, i plebisciti, se i popoli sono armeni macellabili, giuocati sul tappeto verde? Tutta la scienza degli equi-

PER LE STRAGI D'ARMENIA E DI CANDIA

ODE

Non perché assorto nell'idea sublime
Che cura pace ed equità al mondo,
Io non turo del fronsar mio nome
L'orgia funesta, onde l'Armenia opprime.

Oh come orrendo per l'orgia notte
Suona de le scannate oste il lamento!
Quasi ed eleggar al travaglioso lotte
Dell'idea a gioghi teterrati lo sento!

Ecco, irrompon le turchè orde ferine
Ebbra di sangue ne le insomni case;
Ecco, le vie, svegiate a un tratto, invase
Di spavento, di fiamme e di rapine.

Qui disperate spose e vecchi inermi
Al domestico s'adate invar raccorti;
Là tra gli incendi e la rovina, inermi
Supplici inermi e vivi ancor, sepolti.

Vedi al baglior de le fiammanti vie
Frattà per crine a lento eccidio i padri;
Sul cinto sen de le spozzate usate
Sguardato il nor de le fanciulle pie.

Deh, se computo vil, se ignavia turba
Frena l'ira che i petti arde e le lingue,
E il greco anor, che i rigi od conturba,
(Oh, o Canari!) a un'aria d'astine.

Se il cor vecchio d'Europa il dubbio inlarga,
E a legali molli capio si prostra,
Da la ferrea solitudo nostra,
Unanità, sorgi animosa, e para!

Ancor dunque le genti a la tua rete,
Diplomazia, strega omicida, impigli?
Ancor, perno idolo, di piatto hai sete
E d'uman sangue e d'innocenti figli?

Fra terra e cielo ancor, promi s' tirami,
Ondeggiar le derivate aquile farti?
Ancora, ancor si strameran le genti
Per Macone e Gesù, come a' fieri anni?

O monumenti d'una razza immane,
Il Giudizio dell'onom a voi sovrasta:
Ineffe monchie, panemie vane,
A travolgervi un urto, un'aria basta!

Infuria pur tra 'l vino, o Polifemo
Del Bosphoro, che unani ospiti ingoi;
Terror e frenesia, neri avvitto;
Passon del tuo cervello il tirano estremo;

E il tetto impeto dell'umana razza,
Al eni fremuto l'orbe impallidiva,
Si frantuma al tuo pie, qual fragil tazza
Da una destra staggita ebbra e lasciva.

Puol tu forse a Giustizia, o traocato
Del Volga Adamastore, aglie farti?
Non l'armi tue, non il tuo fasto e l'arti
Ritarderanno ancor gran tempo il fato!

Ah, non cupole d'oro e tempi immensi
E di schiavi e d'armi, orrido stuolo,
Non fragor d'inni e vapore d'innosi
Tover faranno a la Giustizia il volo!

Ecco, da l'alta sotterranea stanza,
Terror di re, demagogone e rompe,
E tra 'l fulgor de le tue pazze pompe,
Terrorineo soggiugnando, avanza.

E sul gemmato erin posta la mano
A te che in trono stai simile a un dio,
Mormora: O sacro successor d'Ivano,
Tu, come l'avo e il genitor, sei mio!

(ed. 19) MARIO RAPISARDE.

libri è una menzogna, se si fonda sulla miseria e sulla strage.

Aiutarli dobbiamo ad emanciparsi dalla Turchia, dallo Czar, dall' Austria, ed a formare una grande e libera federazione jugo-slava, accanto ad una ricostruzione ellenica, naturale consanguinea della razza latina.

Questa è una parte della missione dello stato italiano. Gli altri insegnamenti na-

zionali arrivano agli Stati, illuminano, scuotono. Solo la fiamma nazionale può spoltire i dormienti e in Roma riaccendere quel faro che doveva essere lo Stato italiano, e farsi monito a Parigi, insegnando che le voci vere della civiltà non sono mai superflue, e che qualunque insid' a diplomatica o avvenimento di razza è impotente a spegnerle. Il moto naturale delle cose è questo, che mentre la razza più giovane ritempra le antiche, queste poi comunicano a quella i più recenti risultati de' progressi civili e morali. Così avvenne in antico tra la Grecia e Roma; così nel medio evo tra la razza teutonica e la latina; così avverrà ai tempi nostri tra la razza slava e le antiche stirpi dell'Europa occidentale; e così appunto le civiltà si succedono, e la storia periodicamente giovaneggia.

In nome di queste ricorrenti primavere della storia mandiamo da questa Peucezia antica un saluto italiano pieno di conforto e di presagi alla Grecia ed agli Armeni.

Che può essersi detto di men che santo in questo mio discorso? S. Tommaso aquinate, levandosi pietosamente fiero in nome della Filosofia innanzi all' Angiolo, gli disse: *Non fare uccidere Corradino!* Io vi ho detto: *Non fate uccidere un popolo!* Sarebbe scellerata la scienza onde erompe questo grido?

Ah! teologi!... Io non ho a dirvi altro.

G. BOVIO

Deputato al Parlamento
Prof. all'Università di Napoli

PROTESTA

E una triste storia questa di Candia! Non è già il dritto solo del popolo candiotto che si conculca dalle potenze d'Europa, ma la civiltà intera, ma la libertà di tutti i popoli, il dritto di quel popolo che vuol rompere le sue catene secolari, che vuol difendere la vita, l'onore, le sostanze dal predone, che convive con la sua vittima e domina con la ferocia.

Oh Italia, che sorgesti a unita, perché ti lasciarono libera di cacciare i tuoi tiranni; oh Francia, già insegna di libertà in Europa, ora in connubio col despota slavo; oh Britannia, che avevi aiutato la resurrezione della Grecia; oh Germania, che compivi la tua unita, distruggendo i piccoli principati; ed Austria, che avesti alla porte di Vienna il Turco fremente di occuparla e distruggerla; con qual dritto soffocate l'impeto di Candia per scacciare il più barbaro dei dominatori d'Europa?

Non ricordate, non vedete che questo barbaro ha una terribile storia di sangue, una vita alimentata di sangue umano, che ha sparso la distruzione e la morte, dovunque si è fermato, e che oggi scanna impunemente gli Armeni?

Poiché non sapete liberare l'Europa dal mostro, lasciate, o ironia delle grandi potenze, a Candia il suo impeto, e Candia si unirà alla sua vecchia madre, la Grecia. Candia non vi chiede aiuti, ma vuole che non la impiediate a riacquistare la sua indipendenza; Candia saprà uccidere il mostro!

G. SERGI

Prof. nell'Università di Roma

σκεφτούμε πώς ακόμα για μια φορά οι πράξεις των ανθρώπων, των απλών εθελοντών, τα γράμματα και οι στίχοι των λογίων και των ποιητών διαδίδουν αισθήματα ελευθερίας και αδελφοσύνης, ίσως πολιτικά αδύναμα αλλά εκ προθέσεως ειλικρινή. Οι Ιταλοί, και μεταξύ αυτών οι Σικελοί (οι οποίοι έχουν εισχωρήσει οριστικά πια στο εθνικό πολιτικό πλαίσιο), μπορούσαν και έπρεπε να κάνουν κάτι στην Ελλάδα και για την Ελλάδα, αφ' ενός –είναι αλήθεια– στο όνομα των αρχών της εθνικότητας και της ελευθερίας αφ' ετέρου για να ενισχύσουν τον δεσμό μεταξύ των δυο εθνών κατά τη διάρκεια ενός αιώνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Nicola Barbato (1995), *Scritti e documenti*, Pietro Manali (επιμ.), 2 τόμοι, Καλτανισσέτα, S. Sciascia Editore.
- Anthony P. Campanella (1971), *Giuseppe Garibaldi e la tradizione garibaldina. Una bibliografia dal 1807 al 1970. Raccolta con introduzione e annotazione da Anthony P. Campanella*, 2 τόμοι, Γενεύη, Comitato dell'Istituto internazionale di Studi garibaldini.
- Eva Cecchinato (2011), *Camicie rosse. I garibaldini dall'Unità alla Grande Guerra*, Μπάρι, Laterza.
- Enzo Degani (1994), «Domenico Scinà (1765-1837) e gli studi classici», *Eikasmos* V (1994), 335-365.
- Antonino Di Vita, Vincenzo La Rosa, Maria A. Rizzo (1984) (επιμ.), *Creta antica. Cento anni di archeologia italiana (1884-1984)*. Κατάλογος της Έκθεσης, Ηράκλειο, Ιούλιος-Αύγουστος 1984, Ρώμη, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1985, Αθήνα, Απρίλιος 1986, Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών, Ρώμη 1984.
- Francesco Guida (1985), «Correnti e iniziative filelleniche in Italia dopo il Congresso di Berlino (1878-1886)», *Garibaldi e il filellenismo italiano nel XIX secolo*, Αθήνα, Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο, 71-101.
- Francesco Guida (2004), «I rapporti tra Italia e Grecia durante la crisi d'Oriente del 1875-78», *România Orientale* XVII (2004), 75-87.
- Istituto Italiano di cultura (1985), *Garibaldi e il filellenismo italiano nel XIX secolo*, Αθήνα.
- Maurizio Isabella (2011), *Risorgimento in esilio. L'internazionale liberale e l'età delle rivoluzioni*, Ρώμη-Μπάρι, Laterza.
- Vincenzo La Rosa (2009), «La Creta di Federico Halbherr», *Atti Acc. Rov. Agiati* 256, σειρά VIII, τ. IX, τχ. I (2009), 111-135.
- Bruno Lavagnini (1967), *Grecia 1859 nel Diario di Francesco Crispi*, Παλέρμμο, Quaderni dell'Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici - 4.
- Anna Maria Liberati (2014), «La Mostra Archeologica del 1911 alle Terme di Diocleziano», *Incontri di Studi. Orme di Roma tra Italia e Romania all'insegna di Roma antica. Accademia di Romania in Roma, Roma, 12 novembre 2012*, Ρώμη 2014, 80-96 (= *Bollettino di Numismatica* 2 [2014]).
- Luigi Lotti (1986), «I volontari italiani in Grecia nel 1897», Spetsieri Beschi Caterina και Lucarelli Enrica (επιμ.), *Risorgimento greco e filellenismo italiano*, ό.π., 176-177.
- Daniel Mack-Smith (2009⁹), *Storia della Sicilia medievale e moderna*, Ρώμη-Μπάρι, Laterza.
- Giuseppe Mira (1875-1881) *Bibliografia siciliana ovvero Gran Dizionario Bibliografico delle opere edite e inedite, antiche e moderne di autori siciliani o di argomento siciliano stampate in Sicilia e fuori. Opera indispensabile ai cultori delle patrie cose non che ai librai ed agli amatori di libri. Per Giuseppe Mira*, 2 τόμοι, Παλέρμμο, Ufficio Tipografico diretto da G. B. Gaudio.
- Saverio F. Montalbano (1896), *Francesco Crispi e la Triplice Alleanza*, Παλέρμμο, V. Giliberti.

- Saverio F. Montalbano (1897), *Creta e Sicilia. Pan-cantico storico letterario politico*, Παλέρμο, Stamperia Carini.
- Guido Muoni (1907), *La letteratura filellenica nel Romanticismo Italiano*, Μιλάνο, Società Editrice Libreria.
- Sarah Zappulla Muscarà (1991) (επιμ.), *Mario Rapisardi*, Κατάνια, G. Maimone.
- Andrea Giovanni Noto (2013), “La comunità greca di Messina nel ‘lungo Ottocento’: il ‘dorato crepuscolo’ di una plurisecolare presenza”, *Immagine e scrittura. Presenza greca a Messina dal Medioevo all’età Moderna*, Κατάλογος της Έκθεσης, Μεσσήνη, 23 Μαρτίου-30 Μαΐου 2013, Παλέρμο, 8 Ιουνίου-24 Αυγούστου 2013, Παλέρμο, Edizione Fondazione Federico II, 355-383.
- Andrea Giovanni Noto (2016α), *La ricezione del Risorgimento greco in Italia (1770-1844). Tra idealità filelleniche, stereotipi e Realpolitik*, Ρώμη, Edizioni Nuova Cultura.
- Andrea Giovanni Noto (2016β), «Moments and Expressions of the European Philhellenism: The “Cretan Question” in Messina (1866-1889)», *Balkan Studies* 51 (2016), 5-34.
- Gianni Oliva (1982), «Un dibattito socialista di fine secolo: la nazione armata e la guerra greco-turca del 1897», *Rivista storica italiana* 94, τχ. 2 (1982), 508-526.
- Elena Persico (1920), *Letteratura filellenica italiana*, Ρώμη, Tipografia Bondi & C.
- Mario Rapisardi (1863), *Canti*, Κατάνια, Crescenzo Galatola ed.
- Mario Rapisardi (1878), “Le Rivoluzioni. Canto VIII”, *La Palingenesi. Canti dieci, Nuova edizione riveduta e corretta dall’autore*, Μιλάνο, Libreria Editrice G. Brigola.
- Mario Rapisardi (1897), *Opere di M. Rapisardi ordinate e corrette da esso*, τ. ΣΤ΄, Κατάνια, Niccolò Giannotta.
- Umberto Rocca (2006), “I Reali Carabinieri nell’isola di Creta (1897-1906)”, *Informazioni della Difesa* 5 (2006), 42-47.
- Francesco Scalora (2015α), *La presenza della Grecia moderna nella cultura siciliana del XIX secolo*, Διδακτορική Διατριβή, Διδακτορικό Πρόγραμμα “Filologia e cultura greco-latina e storia del Mediterraneo antico”, κύκλος ΚΕ΄, Πανεπιστήμιο του Παλέρμο – Φιλοσοφική Σχολή (στο πλαίσιο του ειδικού πρωτοκόλλου συνεργασίας με το Πανεπιστήμιο Κρήτης – Τμήμα Φιλολογίας).
- Francesco Scalora (2015β), “Giuseppe Crispi (1781-1859) e la cultura greca antica e moderna nella Sicilia del XIX secolo”, *Hylli i Diritë XXXV*, τχ. 1-2 (2015), 334-373.
- Francesco Scalora (2015γ), «Candia. Scritti in prosa e in verso, Messina 1868», *Κρητικά Χρονικά ΛΕ΄* (2015), 111-152.
- Beschi Caterina Spetsieri και Enrica Lucarelli (1986) (επιμ.), *Risorgimento greco e filellenismo italiano: lotte, cultura, arte*, Κατάλογος της Έκθεσης, Ρώμη, Palazzo Venezia, 25 Μαρτίου-25 Απριλίου 1986, Ρώμη, Edizioni del Sole.
- Debora Spini (1986), “I socialisti italiani in Grecia nel 1897”, Spetsieri Beschi Caterina και Lucarelli Enrica (επιμ.), *Risorgimento greco e filellenismo italiano, ό.π.*, 178-181.
- Λεωνίδας Καλλιβρετάκης (1987), “Les Garibaldiens à l’insurrection de 1866 en Crète. (Le jeu des chiffres)”, *Indipendenza e unità nazionale In Italia ed In Grecia*, Φλωρεντία, Biblioteca Storica Toscana, 163-179.
- Άννα Καρακατσούλη (2016), «Μαχητές της Ελευθερίας» και 1821. Η Ελληνική Επανάσταση στη διεθνή της διάσταση, Αθήνα, Πεδίο.
- Αντώνης Λιάκος (1985), *Η Ιταλική Ενοποίηση και η Μεγάλη Ιδέα*, Αθήνα, Θεμέλιο.
- Αντώνης Λιάκος (1993), «Garibaldi e garibaldini verso Creta nel 1866-1869», *Rassegna Storica del Risorgimento LXXX*, τχ. III (1993), 316-344.
- Αριάδνη Μουταφίδου (2015), «Ιταλικός φιλελληνισμός στον πόλεμο του 1897», Άννα Β. Μανδουλαρά, Γιώργος Β. Νικολάου, Λάμπρος Φλιτούρης, Νίκος Αναστασόπουλος (επιμ.), *Φιλελληνισμός. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα και τους Έλληνες από το 1821 ως σήμερα*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Άρτα-Ιωάννινα, 4-7 Ιουλίου 2013, Αθήνα, Ηρόδοτος.